

УДК 348

**КЛАСИФІКАЦІЯ ПРАВОСЛАВНИХ СЕКТ У РОСІЙСЬКОМУ ІМПЕРСЬКОМУ
ЗАКОНОДАВСТВІ XIX СТОЛІТТЯ: АНАЛІЗ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОЇ БАЗИ**
**THE CLASSIFICATION OF THE ORTHODOX SECTS IN RUSSIA'S IMPERIAL LEGISLATION
OF THE XIX CENTURY: ANALYSIS OF NORMATIVELY-LEGAL BASE**

Нагорний В.В.,

асистент кафедри правознавства

Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка

У статті аналізуються вживані щодо православних сектантів офіційні терміни, а також їхній поділ у нормативно-правових актах Російської імперії, що відігравав важливу роль при виборі урядового курсу стосовно релігійних інакодумців.

Ключові слова: класифікація, православне сектантство, розкол, російське імперське законодавство, урядовий курс.

В статье анализируются употребляемые относительно православных сектантов официальные названия, а также их распределение в нормативно-правовых актах Российской империи, которое играло важную роль при выборе правительственного курса относительно религиозных инакомыслящих.

Ключевые слова: классификация, православное сектантство, раскол, российское имперское законодательство, правительственный курс.

This article analyzes the formal terms used towards the Orthodox sects, as well as their distribution in the legal acts of the Russian Empire, which played an important role in choosing of the government policy regarding religious sects.

Key words: classification, Orthodox sects, a split, the Russian imperial legislation, government policy.

Постановка проблеми. На сучасному етапі варто констатувати гостру потребу в гармонізації церковно-владних і суспільно-церковних відносин. Це актуалізує вивчення досвіду минулого, який варто використати для вдосконалення сучасного українського законодавства в релігійній сфері. Із прийняттям у 1991 році Закону України «Про свободу совісті і релігійні організації» були закладені засади для функціонування релігійних організацій традиційного й нетрадиційного спрямувань. Самобутньою сторінкою вітчизняної історії держави та права є державне регулювання діяльності православних сектантів¹, важливою складовою якого була класифікація релігійних дисидентів у російському імперському законодавстві, яка безпосередньо впливала на вектор урядового курсу відносно православних общин нетрадиційного спрямування.

Стан дослідження. Імперська конфесійна політика щодо православних сектантів українських губерній, їхня класифікація в нормативно-правових актах залишається малодослідженою ділянкою сучасної науки. Окремі її аспекти були висвітлені в наукових доробках Т. Нагорної, яка дослідила підходи сучасних учених до класифікації православних сект. В. Далецька висвітлила політику щодо

сектантів російських губерній Російської імперії в XVIII–XIX ст. М. Каменєв охарактеризував поділ духовборських общин за особливостями віровчення, а І. Бражник простежив поділ православних сект в окремих нормативно-правових актах. Але в сучасній юридичній літературі відсутнє комплексне дослідження обраної проблеми. Тому **мета** статті – охарактеризувати класифікацію православних сект у російському імперському законодавстві XIX ст.

Виклад основного матеріалу. У другій половині XVIII–на початку XIX ст. територією українських губерній Російської імперії поширилися релігійні общини хлістів, скопців, молокан і духовборів, активна діяльність яких спонукала центральну владу та органи на місцях реагувати виданням законодавчих та підзаконних актів, що регулювали їхню діяльність.

Упродовж XIX ст. за умови тісного союзу російського самодержавства й православної церкви, урядовий курс стосовно релігійних вільнодумців, котрі виступали проти авторитету офіційного православ'я, священників, заперечували молитву, а інколи й виконання державних повинностей, був досить жорстким. Слід відмітити, що російське імперське законодавство стосовно православних сект характеризувалося недосконалістю, неточністю і подекуди навіть конкуренцією правових норм, що викликало неправильне їхнє застосування місцевими чиновниками.

¹ Термін «православне сектантство» вживаємо для позначення таких течій православного походження, як христовіри, скопці, духовбори, молокани [1, с. 310].

Регулюючи діяльність сектантів у XIX ст., державні структури Російської імперії повинні були чітко визначитися з дією нормативно-правових актів за колом осіб. Між тим навіть в імперському правовому полі щодо сектантів застосовували кілька загальних термінів – «розкольники», «розколосоктанти», «сектанти», «еретики». Твердження, що терміни «розкол» і «розкольники» стосуються лише старообрядців, є, з нашої точки зору, помилковим. Як приклад, наведемо повеління імператора «Про заборону розкольникам шкідливих сект наймати за себе в рекрути православних» від 24 грудня 1843 р. [2, с. 207]. Тобто в деяких документах «розкол» вживається в широкому розумінні й означає старообрядців¹ та сектантів. Височайше повеління «Про порядок провадження справ по розколу» від 5 травня 1839 р. регулювало процедуру розгляду справ за участю старовірів і сектантів [3, с. 234]. Упродовж XIX ст. «розкол» у широкому розумінні неодноразово вживався державними структурами в офіційних документах, тому незрозумілою видається дія деяких нормативно-правових актів щодо означеного кола осіб (чи православних сектантів, чи старовірів вони стосувалися).

Спостерігаємо також використання в імперських правових актах терміну «ересь». Так, 18 квітня 1847 р. було видане імператорське повеління «Про заборону розкольникам шкідливих ересей переселятися на Кавказ з відокремленням членів православного віросповідання», а 10 червня 1850 р. затверджені самодержцем правила «Про покарання за розповсюдження скопцької ересі» [4, с. 169]. Як бачимо, у згаданих юридичних актах терміни «ересь» і «секта» вживаються як тотожні. Принагідно зазначимо, що термін «секта» був широко вживаний в імперських нормативно-правових актах XIX ст.

У нормативно-правовому полі Російської імперії тривалий час була відсутня чітка класифікація релігійних вільнодумців, які відійшли від православної віри у «ересі та розколи». Перші офіційні класифікації сект з'явилися внаслідок прагнення уряду соціалізувати старообрядців та сектантів. Але диференціювати заходи держави й церкви щодо релігійних течій православного походження можливо було за умови їхньої чіткої стратифікації.

У статті 1 «Керівних правил» 1830 р. відзначено: «... всіх перерахованих вище розкольників, тобто духоборів, молокан, іконоборців, суботників і послідовників інших ересей, визнаних особливо шкідливими, винних у розповсюдженні їхніх ересей, чи ... в злочинах проти духовенства та церкви, піддавати суду...». Причому ці правила не розповсюджувалися на «розкольників та представників релігійних течій, поєднаних із фанатичним посяганням на своє життя чи на життя інших». Офіційно нормативно-правовий акт називався «Про заходи щодо молокан, суботників та послідовників інших шкідливих ересей» [6, с. 622]. Як бачимо, його назва суперечила змісту його першої статті, оскільки у заголовку вказані релігійні общини, віднесені до категорії шкідливих, а в правовій нормі – до особливо шкідливих.

Після кодифікації російського законодавства 1832 р. постала проблема: представників яких релігійних течій судити за розповсюдження свого віровчення, а яких – уже за належність до секти, оскільки норми права не давали визначення «особливо шкідлива секта».

Для єдиного виконання «мнения» Державної ради від 27 травня 1835 р., про губернії, в яких сектанти могли бути зараховані до міського посаду, імператор 8 жовтня повелів: 1) повідомити губернаторам, що, крім духоборів, іконоборців, молокан, жидовствующих, до особливо шкідливих «ересей» слід зарахувати також скопців і релігійні течії, віруючі яких не моляться за царя; 2) вважати особливо шкідливими релігійні общини, діяльність яких, із точки

¹ Старообрядництво – сукупність релігійних течій, які виникли в результаті розколу, що стався в другій половині 17 ст. в російській православній церкві внаслідок реформ Никона [5, с. 337].

зору місцевої влади, буде завдавати шкоди авторитету православної церкви та державної влади. Таке рішення місцева влада могла прийняти лише після дозволу Міністерства внутрішніх справ (далі – МВС) [7, с. 170].

Святійшому Синоду було доручено розділити секти за категоріями в залежності від їхньої суспільної шкідливості. Згідно з синодальним указом від 19 грудня 1842 р. усі православні секти за комплексним критерієм були класифіковані на 3 категорії [8, с. 12]. Найшкідливішими оберпрокурор Святійшого Синоду наказав вважати релігійні общини, члени яких не визнавали втілення Сина Божого, заперечували обряди богопочитання, церковну ієрархію, молитву за царя та інститут шлюбу. До цієї категорії входили хлисти, скопці, жидовствующі, молокани, духобори, штундисти.

До другої групи шкідливих сект зарахували релігійні течії, члени яких не визнавали церковну ієрархію, не дотримувалися деяких таїнств і здійснювали особливі обряди, що не визнавалися православною церквою, але молилися за царя і визнавали шлюб. До них віднесли безпопівщинські секти (напряма старообрядництва) і «Спасову згуду».

Третьою категорією мени шкідливих сект були релігійні течії, віруючі яких заперечували церковну ієрархію, але дотримувалися дореформеної обрядовості – послідовників попівщини (напряма старообрядництва). Членам «шкідливих сект» заборонялося бути зарахованим у стан міщан, усиновлювати православних дітей, наймати замість себе православних для зарахування в рекрути; їхніх дітей вважали незаконнонародженими [9, с. 55-56].

Важливим видається також аналіз правових норм кримінального кодексу Російської імперії середини XIX ст. – «Уложення про покарання кримінальні та виправні» від 1845 р. На основі аналізу статей 206, 207 і 212 документу робимо висновок, що законодавець розрізняв три різновиди сект: 1) ті, що відкололися від православної церкви й шкодили вірі; 2) особливо шкідливі (духобори, іконоборці, жидовствующі); 3) ересі, поєднані «з бузвірством і фанатичним посяганням на життя чи з аморальними мерзотними діями» (хлисти, скопці) [10, с. 629].

Із точки зору В. Далецької, така класифікація мала ряд недоліків: влада не проводила суттєвої різниці між старовірами й сектантами, тобто продовжувала ігнорувати справжні причини поширення опозиційних російській православної церкві релігійних общин; при класифікації сект за основу було взято ступінь їхньої шкідливості, а не особливості догматики й обрядовості, що свідчило про недостатнє вивчення сутності явища сектантства; формулювання, за яких релігійні течії належали до тієї чи іншої групи, не були чіткими. Так, законодавство не розкривало суті оціночного поняття «аморальні мерзотні дії» [11, с. 12]. Відзначимо, що відсутність конкретики правових норм щодо сектантів відкривала широкі перспективи для зловживань та перевищення повноважень місцевими чиновниками.

Не слід ототожнювати особливо шкідливі секти з третьою групою релігійних общин. До останніх належали ті, що пропагували посягання на життя людини (людські жертвоприношення, ритуальні вбивства); практику нанесення тілесних ушкоджень із релігійних мотивів; аморальні дії. Практично в період дії «Уложення про покарання кримінальні та виправні» до третьої групи входили релігійні общини скопців та деякі групи безпопівців, які практикували самоспалення.

Ієрархія релігійної нетерпимості, заснована на ступені «шкідливості» релігійних груп, не визнаних законом, була визначена в постановках Особливого тимчасового комітету у справах розкольників (1864 р.) за узгодженням з оберпрокурором Святійшого Синоду. Комітет, створений під головуванням графа П. Панина, обговорював пропозиції міністра внутрішніх справ П. Валуєва про необхідність

покращення правового статусу сектантів. Необхідність класифікації нетерпимих релігійних груп диктувалася потребами раціоналізації політики, яку необхідно було здійснювати щодо «розколу» в умовах проведення ліберальних реформ.

Комітет переглянув попередню класифікацію і розділив секти тільки на дві категорії: «більш шкідливі» і «менш шкідливі». Комітет указав лише загальні критерії розподілу сект на дві групи, не складаючи списку сект за ними. До *більш шкідливих* членами Комітету були віднесені релігійні общини, члени яких не визнавали пришествя Христа, таїнств і державної влади; допускали людинобожження; посягали на оскоплення себе та інших; заперечували молитву за царя, шлюб і допускали строкові чи тимчасові шлюбні союзи. Решта релігійних общин визнавалися *менш шкідливими* [12, с. 180-182].

Нова післяреформена класифікація, як і попередня, не носила правового характеру й вибудовувалася відповідно до догматичного критерію, що характеризував ступінь відступу від догматів православної церкви й християнства в цілому, а також причини політичного й морального характерів. Негативне ставлення ортодоксального православ'я до ересей (сект) і розколів, обумовлене неприйняттям відступу від офіційного віровчення церкви й порушень канонічної дисципліни, робило досить скрутним визнання їх з боку держави як релігійних організацій, що наділені правосуб'єктністю.

Розроблені Комітетом висновки про порядок вживання заходів щодо розширення громадянських і релігійних прав старообрядців і сектантів були затверджені імператором Олександром II 16 серпня 1864 р. На їхній основі були видані закони від 19 квітня 1874 р. [13] і 3 травня 1883 р. [14], відповідно до яких общини релігійних вільнодумців поступово набували статусу терпимих, але ще не визнаних державою релігійних громад.

У 1869 р. вирішували, представників яких сект слід судити за статтею 197 «Уложення про покарання кримінальні й виправні» 1845 р. як послідовників особливо шкідливих релігійних громад. Прокурор Московської кримінальної палати запропонував окружним прокурорам вважати особливо шкідливими скакунів, хлистів, шалопутів, які виконували православні обряди тільки для видимості, підривали своєю соціальною практикою основи сімейного та шлюбного життя [7, с. 204].

У 1875 р. при МВС була створена комісія для всебічного обговорення пропозицій комітету, що діяв із 1864 р. Його чиновники поділяли всі секти на більш і менш шкідливі, причому до перших відносили тих безпопівців, які відкидають шлюб і молитву за царя. Деякі громадянські

права їм надавалися з обмеженням; що ж до відправлення духовних треб, поступки планувалися тільки для менш шкідливих сект. До їх числа комісія віднесла старовірів. Проти цього заперечували Синод, II Відділення власної його величності канцелярії й представники МВС; питання про поділ сект не було розв'язане [15, с. 402-403].

Під час обговорення проекту закону від 3 травня 1883 р. «Про дарування розкольникам деяких громадянських прав та відправлення духовних треб» Державна рада запропонувала ознаки шкідливості релігійних общин не обирати предметом законодавчого регулювання, а передати на розсуд міністра внутрішніх справ, який мав урахувати висновки Святійшого Синоду про ступінь шкідливості окремих сект. Після видання закону 1883 р. питання про шкідливість релігійних общин порушувалося лише в тих сферах життя розкольників, нормування яких знаходилося у компетенції міністра внутрішніх справ. Виняток зробили лише для сект, пов'язаних із фанатичним посяганням на життя людини чи з аморальними вчинками. Таким сектантам не надавали жодних прав, а належність до цих релігійних общин каралася за ст. 203 «Уложення про покарання кримінальні та виправні» [16, с. 12-13].

У законах другої половини XIX ст. спостерігається узагальнення релігійного дисидентства терміном «розкол». Демократичний закон від 3 травня 1883 р., що покращував правове становище розкольників на теренах Російської імперії, стосувався і старообрядців, і сектантів, але через відсутність чіткої вказівки на останніх, застосовувався лише до старовірів. Із часу прийняття закону 1883 р. практика поділу релігійних общин православного походження за критерієм шкідливості була визнана незручною. Відтоді догматику та обрядовість кожної секти розглядали в МВС, а потім – у Синоді.

Висновки. Отже в імперському законодавстві щодо сектантів застосовували різні терміни, інколи плутаючи їх зі старообрядцями. Це спричиняло невірне правозастосування місцевими чиновниками. Класифікація православних сект проводилася чиновниками МВС, богословами на замовлення держави, і була покликана виокремити найшкідливіші релігійні общини для посилення репресивних заходів щодо їхніх послідовників. За умови досить жорсткого ставлення до релігійних вільнодумців основним критерієм поділу став ступінь суспільної шкідливості секти. Такий досить суб'єктивний і оціночний критерій змінювався упродовж XIX століття і варіювався залежно від суспільних настроїв, ставлення імператора до сектантів. Врешті-решт після проведення ліберальних реформ у Російській імперії класифікувати православні секти за ступенем суспільної шкідливості було визнано недоречним.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Історія релігій в Україні : Навч. посібник / А.М. Колодний, П.Л. Яроцький, Б.О. Лобовик та ін. / За ред. А.М. Колодного, П.Л. Яроцького. – К. : Т-во «Знання», КОО, 1999. – 735 с.
2. Высочайшее повеление «О воспрещении раскольникам вредных сект нанимать за себя в рекруты православных» от 24 декабря 1843 года // Собрание постановлений по части раскола. – Лондон, 1863. – Т. 1. – 264 с.
3. Высочайшее повеление «О порядке производства дел по расколу» от 5 мая 1839 года // Собрание постановлений по части раскола. – Лондон, 1863. – Т. 1. – 264 с.
4. Высочайшее повеление «О мерах к ослаблению раскола и о наградах раскольников» от 13 февраля 1837 года // Собрание постановлений по части раскола. – Лондон, 1863. – Т. 1. – 264 с.
5. Шевченко В.М. Словник-довідник з релігієзнавства / В.М. Шевченко. – К. : Наук. думка, 2004. – 560 с.
6. Бражник І.І. Сектанство і сектанти: від минулого до сучасності / І.І. Бражник. – К. : Знамя, 1989. – 48 с.
7. Каменев М. Духоборческая секта / М. Каменев // Миссионерское обозрение. – 1904. – № 11. – С. 203-226.
8. Высочайше утвержденное определение Святейшего Синода от 28 октября 1842 года // Полное собрание законов Российской империи. Т. XI. Собрание II. Отделение I, 1836 г. – СПб., 1837.
9. Дорская А.А. Церковное и уголовное право Российской империи : Проблемы взаимодействия и взаимовлияния / А.А. Дорская // История государства и права. – 2005. – № 3. – С. 55-58.
10. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 1845 года // Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1846. – Т. XX. Отделение I. – С. 628-644.
11. Далецкая В.Ю. Политика российского государства и церкви в отношении сектантов в XVIII–XIX веках : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02 «Отечественная история» / В.Ю. Далецкая. – М., 2004. – 16 с.
12. Правительственные распоряжения по делам о раскольниках при Николае и Александре // Сборник правительственных сведений о раскольниках, составленный В.И. Кельсиевым. – Лондон, 1861. – Вып. 4. – С. 181-224.

13. Высочайше утвержденное 19 апреля 1874 года мнение Государственного Совета «О правилах метрической записи браков, рождения и смерти раскольников» // Московские Епархиальные Ведомости. – 1892. – № 297.
14. Высочайше утвержденное мнение Государственного совета «О даровании раскольникам некоторых прав гражданских и по отправлению духовных треб» от 24 мая 1883 года // Полное собрание Законов Российской империи. – СПб., 1886. – Т. III.
15. Нагорна Т.В. До питання класифікації течій православного походження в Україні (XVIII – XIX ст.) : історіографія проблеми / Т.В. Нагорна // Історія релігій в Україні : наук. щорічник. – Львів, 2005. – Кн. I. – С. 402-409.
16. Нагорна Т.В. Правові засади діяльності православних сект у XIX ст. / Т.В. Нагорна // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. / за заг. ред. проф. М.М. Алексієвця. – Тернопіль, 2002. – Вип. 2. – С. 12-16. – (Серія: Історія).